

A KISALFÖLD KERESKEDELMI VONZÁSKÖRZET-RENDSZERE 1925-BEN

(The System of Trade Gravitation Areas
of the Hungarian Kisalföld in 1925)

GYÖRI RÓBERT

Bevezetés

Kereskedelmi vonzásokörzetek vizsgálata, pontos rekonstrukciója nehéz feladat, mivel használható adatok ritkán állnak rendelkezésre, azonban a kérdés fontossága miatt a vonzásokörzet-kutatás hosszú múltra tekint vissza a magyar geográfiában (Hajdú 1987b). Történeti vonzásokörzetek kutatásánál a problémák halmozottan jelentkeznek, mivel múltra vonatkozó forrásaink száma még csekélyebb. Ennek ellenére a hazai földrajztudományban is fontos kutatási terület a történeti vonzásokörzetek vizsgálata; ennek fogalmi, módszertani megalapozására, az eddigi eredmények összegzésére is történtek kísérletek (Dövényi 1977; Hajdú-T. Mérey 1985), illetve született a történeti vonzásokörzeteket regionális keretben vizsgáló monográfia is (Kókai 1999).

Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy egy történeti régió, a Kisalföld két világháború közötti kereskedelmi vonzásokörzet-rendszerét rekonstruáljuk. Kiemelt kérdésként kezeljük, hogyan változott a dualizmus korához képest a legalacsonyabb hierarchiasintű központok helyzete. Vizsgálatunkban a Kisalföld határait közigazgatási egységekhez igazítjuk, így Győr-Moson-Pozsony k.e.e. vármegye, Vas, Sopron vármegye illetve Veszprém vármegye pápai és devecseri járása alkotja a vizsgált régiót. Először a történeti vonzásokörzet fogalmáról ejtünk szót, majd bemutatjuk az elemzésünk során használt forrást. Ezután a vonzásokörzeti térkép bemutatására és elemzésére kerül sor, majd vázoljuk a kutatás lehetséges további irányait.

A történeti vonzásokörzet

A társadalom térbeli szerveződése által kialakított térszerkezet kutatása a területi tudományok kedvelt vizsgálati terepe. A térszerkezet struktúráját létrehozó mozgások, folyamatok létezése nemcsak a jelenre, hanem a múltra is igazolt, ezek vizsgálata során különíthetünk el történeti térszerkezeti egységeket (Györi 1999), amelyek egyik típusa a történeti vonzásokörzet. A vonzásokörzeteket létrehozó folyamatok típusai időről-időre változtak, ezért a történeti vonzásokörzet fogalmára pontos és minden korszakra egyaránt érvényes definíciót nem adhatunk, csak tág értelmezési keretet. Ez a megköltés azt is jelenti, hogy a történeti vonzásokörzet általános definíciója nem különbözik lényegileg a mai terekre használatos fogalomtól. Így az eltérő szempontok alapján kialakított meghatározások közül (Andrásfalvy 1980; Tóth

1980) minden történeti korszakra (a jelenre is) használhatónak Hajdú Zoltán és T. Mérey Klára definícióját találtuk: „A központi település körül kialakuló településközi kapcsolatok és lakossági mozgások területi jellegű általánosítása, amely összetett tartalmat hordoz. Egy adott területen élő népesség ’élettere’, a kor szintjén felvetődő szükségletek kielégítése érdekében végzett rendszeres mozgásteret.” (Hajdú–T. Mérey 1985, 68)

Forrás: a közigazgatási tájékoztató lapok

Jelen vizsgálatunkban használt forrást eddig kevés kivételtől eltekintve (Hajdú 1981; 1987a; Kovács 1987) nem alkalmazták geográfusok vonzaskörzet-kutatásaikban. A forrás keletkezése a trianoni békeszerződés megkötése után szükségessé vált közigazgatási reformhoz kapcsolódik. Ezt a reformot széles körű felmérés és közigazgatási adattár létrehozása előzte volna meg. A belügyminisztérium rendeletére minden községnek (a jegyzőnek) egy nyolc oldalas közigazgatási tájékoztató lapot kellett kitöltenie, amely a közigazgatási és szakigazgatási információk mellett a község infrastrukturális állapotáról, lakosságának összetételéről, mozgásáról és vagyoni helyzetéről is szolgáltat adatokat. (1925-től évente kellett volna beküldeni az íveket, de csak ebben az évben történt meg a felvételezés.) A kérdőív hat fejezetre tagolódik, ebben a vizsgálatban a negyedik fejezetben található kilences kérdés anyagát használtuk: „Hol van állandó piaca a községnek?” ill. „Hova gravitál a község?” (Hajdú 1981). A kérdőívek teljes anyaga megtalálható a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának Statisztikai Gyűjteményében.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a két kérdésre adott válasz a falvak többségében megegyezik, tendenciaként megfigyelhető, hogy míg az első kérdésre a település egy csoportja több központot is megjelölt, a második kérdésnél gyakorta csak a fontosabbat. Ugyanígy feltűnő, hogy a körjegyzőségek falvai ugyanazokat a központokat jelölik meg (ugyanaz a jegyző töltötte ki az íveket). Megállapíthatjuk, hogy feltüntetett centrumok három hierarchiaszintű települési körbe taroznak (mikrokörzeti, járasszékhelyszintű, középszintű) (Hajdú 1981), ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy a forrás a központok (hierarchiaszinttől függően eltérő kiterjedésű) középszintű kereskedelmi vonzaskörzetét rajzolja meg. Térképünk elkészítése során az első kérdésre adott válaszokat használtuk fel. Kiszámítottuk az egyes vonzaskörzetek népességét is az 1930-as népszámlálás adatainak felhasználásával. A több központ által vonzott település népességszámát értelemszerűen megfeleztük, illetve harmadoltuk.

A kereskedelmi vonzaskörzetek

Munkánk során azokat a településeket tüntettük fel központként, amelyeket legalább egy másik település részleges vagy domináns központjaként megjelölt. Azokat a községeket, amelyek piacközpontjukként beírták ugyan magukat, de rajtuk kívül egyetlen más falu sem (ilyen volt, pl. Rajka, Hegyeshalom, Káld), nem tekintettük centrumnak.

Megállapíthatjuk, hogy a kereskedelmi vonzaskörzetek határai ritkán esnek egybe a közigazgatási határokkal. Csak a nagyobb városokra igaz, hogy járásuk területe domináns vonzaskörzetük része, illetve vonzaskörzetük határai meghaladják saját járásukét (Győr, Sopron, Szombathely, Pápa). Több járás területén két hasonló súlyú centrum is osztozik (pl. Beled és Kapuvár, Celldömölk és Jánosháza). Megjegyezzük, hogy ebben az időszakban a Dél-Dunántúl területén is hasonló helyzettel találkozunk (Hajdú 1987a). A megyehatárok mentén sehol sem találunk tiszta vonzaskörzeteket, és ugyanítt vannak az igazán kicsi vonzasközpontok is. A településekre régió kívüli központok nem gyakorolnak vonzást: csupán Vas megye déli részén vonzódik néhány település Zalaalövőhöz és Zalaegerszeghez, ezeken kívül csak egy-egy település Tapolcához, Veszprémhez és Kisbérhez. Ez alapján térségünket funkcionálisan szerveződő egységnek tekinthetjük. Elemzésünk kibővítése érdekében táblázatba foglaltuk a központok és vonzaskörzetük népességének adatait, illetve ezek hányadosát (1. táblázat).

1. TÁBLÁZAT

Központok és vonzaskörzetek 1925-ben
(Centrums and Gravitation Areas in 1925)

Település	Centrum	Vonzaskörzet	Vonzask./centrum
Győr	50 881	76 987	1,5131
Szombathely	35 758	62 286	1,7419
Pápa	21 356	57 728	2,7031
Sopron	35 895	45 298	1,2620
Csorna	8 498	38 186	4,4935
Mosonmagyaróvár	14 977	34 118	2,2780
Sárvár	9 334	29 252	3,1339
Körmend	7 649	26 610	3,4789
Celldömölk	6 100	22 617	3,7077
Vasvár	4 532	18 775	4,1428
Kapuvár	9 536	18 662	1,9570
Devecser	4 305	17 840	4,1440
Szentgotthárd	3 258	16 632	5,1050
Jánosháza	4 225	11 706	2,7707
Beled	2 965	9 679	3,2644
Györszentmárton	3 142	6 923	2,2034
Kőszeg	8 537	6 822	0,7991
Tét	4 617	2 490	0,5393
Fertőszentmiklós	3 384	2 368	0,6998
Ajka	2 834	1 871	0,6602
Szany	3 409	1 046	0,3068
Őriszentpéter	1 407	540	0,3838
Rum	1 430	364	0,2545

Forrás: Hajdú 1987a, 51.

A településeket a vonzott népesség és a centrumban élő népesség aránya alapján három csoportba sorolhatjuk. Az első csoport megfelel a középvárosi, megyeszékhelyi hierarchiaszintnek. Itt a vonzott terület népessége a központ népességét 1,5–2,5-ször múlja felül. Ezek a városok: Győr, Sopron, Szombathely, Pápa és

Mosonmagyaróvár. A csoportból két település válik ki. Sopron mutatója csupán 1,26, amit az új határ megvonásakor kialakuló periférikus fekvésével magyarázhatunk, míg Pápa mutatója 2,7 – ez az a középváros, amelynek vonzaskörzetét biztosan nem érintette a határmegvonás. A második szint a járasszékhelyszintű települések csoportja. Szignifikánsan elválík az előzőtől: a vonzott terület lakossága 3–5-szöröse a központ lakosságának. A csoportból kiemelkedik Szentgotthárd (5,1), amelynek hierarchiaszintje már a világháború előtt fölülmúlta a szomszédos Körmendét (ám lakossága csak harmada annak) (Beluszky 1990). Pedig a határmegvonás az ő vonzaskörzetét is megkurtíthatta. A csoport értékeitől messze elmarad Győrszentmárton (2,2), Kapuvár (1,9) és Kőszeg (0,79) értéke. Míg Győrszentmárton (a mai Pannonhalma) vonzaskörzetét Győr közelsége árnyékolja be, addig Kőszeg vonzaskörzetét (és magát a várost) észak felől az új határ zárja le, délről pedig Szombathely korlátozza. Kapuvár saját járásában nem tudja a domináns centrum szerepét betölteni Beled mellett. A harmadik csoportot a mikroközveti hierarchiaszintű települések alkotják, náluk a mutató értéke 1-nél kisebb.

Az általunk kialakított tagolást összevethetjük Beluszky Pál 1930-ra készített városhierarchia rangsorával (Beluszky 1973, 123) (2. táblázat). Több ponton eltérést tapasztalunk a kereskedelmi vonzaskör által kirajzolódó sorrend és hierarchikus rangsor között (legszenbetűnőbb Kőszeg esetén). Ennek oka az, hogy a hierarchia-vizsgálat elsősorban a különböző intézmények meglétét veszi figyelembe, s a kereskedelmi vonzás vizsgálatára nem alkalmas.

2. TÁBLÁZAT

*A kisalföldi települések hierarchiája 1930-ban
(Hierarchy of the Settlements in the Hungarian Kisalföld in 1930)*

Hierarchiaszint	Települések
hiányos regionális központ	Győr
teljes értékű megyeszékhely	Sopron Szombathely
teljes értékű középváros	Pápa
hiányos középváros	Mosonmagyaróvár Kőszeg
részleges középváros	Körmend Celldömök
teljes értékű járási székhely	Szentgotthárd Vasvár Sárvár Csorna Kapuvár Devecser
elemi centrum	Jánosháza Győrszentmárton Tét

Forrás: Beluszky 1973, 123

Ha a vonzasközpontok történeti fejlődését tekintjük át, akkor a következő megállapításokat tehetjük. A XIX. sz. derekáig a Kisalföld térszerkezetét az 1930-as állapothoz képest is tagoltabbnak feltételezzük: több kisebb vonzasközpontot és kicsi kiterjedésű vonzaskörzeteket találhatunk (elemi szinten ilyen szerepet tölthettek be az uradalmi központok is). A XIX. sz. második felében a közlekedési feltételek javulása, a gyorsuló gazdasági fejlődés, a polgári közigazgatás kiépülése rendet vágott ezen vonzasközpontok körében: a központi funkciók kevesebb településen koncentrálódtak, amelyek a tér több pontjáról jobban elérhetővé váltak (Györi 1999). Ennek fényében meglepőnek találhatjuk, hogy a mikroszintű központok még a két világháború között is szép számban képviseltetik magukat. Ugyanakkor Beluszky Pál vizsgálata szerint a kisvárosok száma 1900-tól 1930-ig növekedett, majd 1930-tól 1970-ig csökkent (Beluszky 1973). Ennek okai sokfélék: többek között az új országhatár térszerkezetet átformáló szerepét hangsúlyozhatjuk, illetve a közigazgatási rendszer átalakításából fakadó változásokat. A mikroközpontok továbbélésében más tényezők is szerepet játszottak: a két világháború között a közlekedési feltételek lényegesen nem változtak a dualizmus korához képest (a vasúthálózat már kiépült, a motorizáció még nem vált erőteljessé), a közigazgatási rendszer területi struktúrája nem egyszerűsödött, sőt bővült; ugyanakkor a központi funkciók lefele mozgásával (bizonyos intézmények, szolgáltatások már alacsonyabb hierarchiaszinten is megtelepedtek) a mikroközpontok helyzete stabilizálódott. Közvetlen környékük számára a szolgáltatások szélesebb kínálatát tudták nyújtani, mint korábban; a jelentősebb, diverzifikáltabb központok pedig még mindig túlságosan távol voltak. (A vonatokon kívül ekkor még a szekér a leggyakrabban használt közlekedési eszköz.) Ezen alacsony hierarchiaszintű központok szerepe a hatvanas–hetvenes évektől differenciáltan változott: a kisebbek, gyengébb szerepkörűek hanyatlása felgyorsult. Ebben főszerepet játszott a közigazgatási rendszer egyszerűsödése, a közlekedés radikális javulása, egyes intézmények, szolgáltatások további lefele mozgása (települési szintre kerülése). A fejlettebbek pedig az egyszerűsödő szerepkörű középvárosi szinthez közeledtek (Beluszky 1973).

Külön érdemes szólnunk arról, hogy az 1920-as új országhatár mennyiben vágott át ebben a régióban városi vonzaskörzeteket. Amit bizonyosan tudunk, hogy a határmegvonás nagy vesztese mindenképpen Sopron és Szombathely, e városok vonzaskörzetének jó része a határ túloldalára került. „Nyertes” központokkal is számolhatunk: ezek olyan települések, amelyek elszakadó városok Magyarországon maradt vonzaskörzetével egészítették ki körzetüket. Ilyen minden bizonnyal Mosonmagyaróvár, amely korábban Pozsonyhoz vonzódó községek új központja lett (Kovács 1990).

A kutatás lehetséges további irányai

A központok lakossága és a vonzott terület népességszáma között korrelációt számolva erős pozitív előjelű korrelációt tapasztalunk (0,897). Tehát a vonzott terület nagysága erősen függ a központ népességének nagyságától. Úgy véljük, hogy ezért a hipotetikus vonzaskörzet-lehatárolás egyik eszközeként alkalmazható a

gravitációs modell (esetünkben a súly a népességszám lenne). Így 1930-ra felrajzoznánk a Kisalföld hipotetikus-vonzaskörzet rendszerét is, és összevetnénk a ténylegessel, milyen lényeges eltérések tapasztalhatóak a modell és a forrásunk által kirajzolódó kép között. Ennek hasznosításával és az 1910-es népszámlálás felhasználásával ugyanilyen módszerrel megkísérelnénk felrajzolni a régió első világháború előtti vonzaskörzet-rendszerét, és becslést tennénk arra, hogy a Magyarországon maradt központok milyen nagyságú vonzaskörzetet veszítettek.

Befejezés

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy a Kisalföld két világháború közötti kereskedelmi vonzaskörzet-rendszerét, a közigazgatási tájékoztató lapok segítségével rekonstruáljuk. Ugyanakkor azt is vizsgáltuk, hogy a mikroközpontok helyzete hogyan változott a XIX. sz.-i állapotukhoz képest. Megállapíthatjuk, hogy a régió vonzaskörzeti térképe „színesebb” a mainál, sok mikrocentrum rendelkezik kicsi kiterjedésű vonzaskörzettel, és elsősorban a megyehatárok mentén jelentős kiterjedésű a több központ által vonzott terület. A régió területe a kereskedelmi vonzás szempontjából zárt, a régió kívüli központok csupán elhanyagolható vonzást gyakorolnak a térségre. A legalacsonyabb hierarchiszintű központok számára a két világháború közti időszak stabilizációs periódus, jelentőségük a dualizmus korához képest nem csökken (ez csak a hatvanas, hetvenes években következik be).

Irodalom

- Andrásfalvy B. (1980) Néprajzi csoport kistáj és régió. *Népi kultúra – népi társadalom. XI–XII.* 39–58. o.
- Beluszky P. (1973) Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. – *Földrajzi Értesítő.* 121–142. o.
- Beluszky P. (1990) A polgárosodás törekeny váza. – Városhálózatunk a századfordulón. (Városhierarchia – vázlat, tényképekkel.) – *Tér és Társadalom.* 3–4. 13–56. o.
- Dövényi Z. (1977) *A vonzaskörzetek történeti kialakulásának és változásának vizsgálati lehetőségeiről.* Alföldi Tanulmányok I. 132–142. o.
- Györi R. (1999) Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön – *Tér és Társadalom.* 4. 77–106. o.
- Hajdú Z. (1981) A Dél-Dunántúl 1925. évi vonzaskörzet-rendszere. *Az igazgatás és a gazdaság területi rendszere. MTA RKK DTI Közlemények* 28. – Tóth T. (szerk.), Pécs, MTA RKK DTI. 183–213. o.
- Hajdú Z. (1987a) *Településhálózat és közigazgatási térszervezés a Dél-Dunántúlon.* Területi és Települési Kutatások 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hajdú Z. (1987b) Vonzaskörzet-kutatás a felszabadulás előtti magyar földrajztudományban – *Tér és Társadalom.* 1. 87–95. o.
- Hajdú Z.–T. Mérey K. (1985) A vonzaskörzet-kutatás történeti földrajzi kérdései. *A vonzaskörzetek gazdasági és közigazgatási kérdései. MTA RKK DTI Közlemények* 32. – Faragó L.–Hrubi L. (szerk.), Pécs, MTA RKK DTI. 65–76. o.
- Kovács Z. (1987) Kereskedelmi centrumok és vonzaskörzetek Heves megyében. – *Földrajzi Értesítő.* 3–4. 253–272. o.
- Kovács Z. (1990) A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború után. – *Földrajzi Közlemények.* 1–2. 3–16. o.
- Kóka S. (1999) Az Alföld 19. századi vonzaskörzetei és –központjai. *Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv* 7. Nyíregyháza,
- Tóth T. (1980) A történeti tájak kérdéséhez. *Tanulmányok a területi kutatások módszertanából.* MTA DTI Közlemények 27. – Tóth T. (szerk.), Pécs, MTA RKK DTI. 229–244. o.

THE SYSTEM OF TRADE GRAVITATION AREAS OF THE HUNGARIAN KISALFÖLD IN 1925

RÓBERT GYÖRI

In our study we made an attempt to restore the system of trade gravitation areas of the Hungarian Kisalföld between the two World Wars with the help of administrative papers. At the same time we analysed the change of the situation of micro centres and their role in the XIX century. We can state that the gravitation area map was more colourful in the past. There were many micro centres with a small gravitation area and all along the county borders there were remarkable extended areas that belonged to more than one gravitation centre. From the point of view of the trade gravitation areas the territory of the region was closed and centres beyond the regional border had an unimportant gravitation to the region. For centres in the lowest level of hierarchy the period between the two World Wars was a stabilisation phase. Their importance compared to the era of dualism did not decrease (that resulted only in the 60s and 70s).